

INTEGRASTSION QOLIPLASH KOMPOZITSION USULI ORQALI O‘QUVCHILARNING MATN YARATISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Rasulova R.B.

*Pedagogika fanlar falsafa doktori(PhD)
Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

Tayanch so‘zlar: integratsion ta’lim, matn yaratish, tafakkur, qoliplash kompozitsion usuli, mustaqil fikr, nutqiy kompetensiya, kreativ fikrlash, dars samaradorligi.

Ключевые слова: интегративное обучение, текстотворчество, мышление, композиционный метод моделирования, самостоятельное мышление, речевая компетентность, творческое мышление, эффективность урока.

Key words: integrative learning, text creativity, thinking, compositional modeling method, independent thinking, speech competence, creative thinking, lesson effectiveness.

Insonning ma’naviy to‘kislik sari intilishida so‘zning o‘rni beqiyos. So‘zdan o‘rinli foydalanish, ma’naviy barkamollik uchun qo‘llash tabiiy jarayon. Ayniqsa, asrlar osha o‘z qadrini saqlab kelayotgan nodir durdonalarimizni o‘qish, o‘rganish va ulardan ta’sirlanib yanada takomillashtirishga harakat qilish bugunning talabidir. Negaki, bolalarni doimo go‘zal asarlar o‘qishga qiziqtirish, badiiy so‘zni tuyish, undan ta’sirlanish va zavq ola bilishga yo‘naltirish barcha jamiyat vakillarining burchidir. Adabiyotimiz qatlamlarlarida mashhur ijodiy namunalardan qoliplash kompozitsion usuli bilan yaratilgan asarlar ham yosh avlod tafakkuri rivojiga samarali ta’sir ko‘rsatadi. Qadim sharq xalqlari adabiyotida mavjud ushbu asarlar ustida tadqiqot ishlarini olib borib ularni o‘zbek tiliga erkin, ijodiy tarjima qilib o‘zbek adabiyotimizni noyob durdonalar bilan boyitgan ajdodlarimiz mehnatlari e’tirofqa loyiqdir. 1796 yil Kitob shahrining Charmgaron guzarida kosib oilasida dunyoga kelgan Mulla Qurbon Xiromiyning bu sohaga qo‘l urishi bugungi yoshlar duyoqarashi kengayishiga, kompetenti shakllanishiga, ma’naviy olami o‘shishiga, nutqi mantiqli, fikri teran bo‘lishiga salmoqli hissa qo‘shadi deb baralla aytish mumkin. Zamon bilan hamnafas bo‘lgan haqiqiy pedagog izlanadi, ijod qiladi, boy meroslarimizdan

unumli foydalanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida barcha chora- tadbirlarni ko'rib zamon talabi bilan uyg'unlashtira oladi. Qadimda yaratilgan ushbu noyob asarlar ustida qayta-qayta ishlab ta'lim jarayonida foydalanish, yoshlarning og'zaki va yozma nutqida, tafakkuri o'sishida samarali natijalar beradi. Bu usuldagi hikoyalarning uzviy g'oyaviy bog'liqligi bugungi klaster tizimini aks ettiradi. Qoliplanuvchi hikoyalarni qoliplovchi hikoyalarga yaxlitlab integratsiyalaydi. Bunga misol tariqasida qoliplash usuli haqida ma'lumotlar berib, namunalar keltirishni lozim topdik.

Qoliplash kompozitsion usuli mumtoz adabiyotning eng qadimgi namunalarida uchraydi. Bu usul qaysi xalq folklori yoki adabiyotida paydo bo'lgan, keyin qanday yo'llar bilan tarqalganligini aytish qiyin. Umuman, bu usul sharq xalqlari adabiyotlarida paydo bo'lib, ularning bir-biriga ta'siri natijasida shakllanib, taraqqiy topganligi haqiqatga ancha yaqin. Qoliplash kompozitsion usulining ta'siri XIV asr o'zbek adabiyoti namunalarida, masalan, "Yusuf va Zulayho"da ko'rinsa ham, ammo uni hali to'la ma'nodagi qoliplash kompozitsion usuli deb bo'lmas edi. Bu usuldagi asarlarning yetuk namunasini o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy ("Sab' ai sayyor", "Lisonut-tayr") yaratdi. Bu an'ana XIX asr ijodkorlari Gulxaniy, Xiromiy, Masiho Boysuniy, Miriy, Siddiq, Muhammad Rasullar tomonidan rivojlantirildi. Qoliplash kompozitsion usulining eng qadimgi namunasiga arab xalqlari tomonidan yaratilgan "Ming bir kecha" ertaklar to'plami misol bo'la oladi. Bu usulning xususiyatlarini xalq kitoblari va hatto xalq eposlarida ham ko'plab uchratamiz. Masalan, "Go'ro'g'li" eposi o'ziga xos qoliplash kompozitsion usuliga ega bo'lib, u o'zbek, tojik, turkman, ozarboyjon va boshqa qardosh xalqlar o'rtasida mashhurdir. "Go'ro'g'li" eposining qoliplovchi hikoyasi Go'ro'g'lining o'zi haqidagi hikoyadir. Qolgan 40 dan ortiq doston Go'ro'g'li haqidagi hikoyaga qoliplanadi yoki o'sha hikoyadagi asosiy g'oyalarni to'ldiradi. Qoliplovchi dostonlar turli xalqlarda har xil xarakterda bo'lgan. Bunday asarlar Yevropa adabiyotida ham uchraydi. Masalan. Bokachchoning "Dekameron"i shu usulda yozilgan. Bunday "usul" so'zi uslub mazmunida emas, balki tartib, kompozitsiya mazmunida keladi. Durbekning "Yusuf va Zulayho" dostonida ham voqea ichida voqea, hikoya ichida hikoya berish hollari uchraydi. Qadim xalqlar ajdodlari haqida qator qahramonlik dostonlari yaratganlar. "Baxtiyornoma", "To'tinoma" va boshqa qator asarlar ham o'ziga xos qoliplash kompozitsion usuliga egadir. Bu usulni tojik adabiyotshunoslari "chahorcho'ba"(ramka) yoki "afsona dar afsona", "povest dar povest" deb ataydilar. "Hind ertaklari"ga kirish so'zi yozgan M.Kalyagina-Kondratyeva qoliplash kompozitsion usulining xususiyatlari haqida fikr yuritib, yozadi:

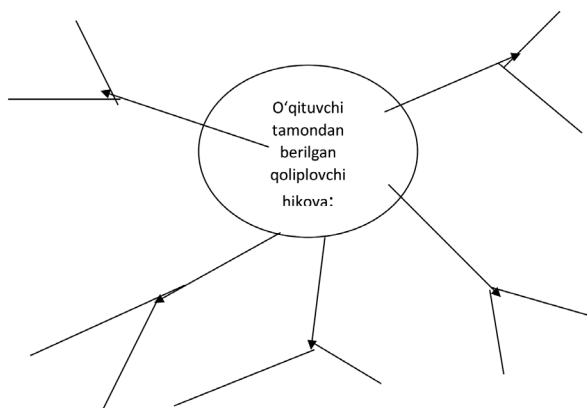
“Xalq ertaklarini qaytadan ishlagan yozuvchilar ularning fabulasiga zeb-u ziynat berar, ularga she’rlar, maqollar, hikmatli so’zlar kiritib, o‘zlari ham yangi ertaklar ijod etardilar. Aksari, birmuncha ertaklarni bir to‘plamga birlashtirib, “ramka” bilan o‘rab olardilar. Bu terminda qadimgi hind yozuvchilariga xos kompozitsion usullar ko‘zda tutiladi. Bunda ichki bog‘lanishi bo‘lmagan ayrim asarlar sun‘iy ravishda birlashtirilib, asosiy qissaning fabulasi bilan o‘rab olinadi. Mashhur ertaklar to‘plami “Ming bir kecha” ham shu asosda tuzilgan. Bu xil to‘plamlarga xos xususiyatlar quyidagicha: qissa asosan fabulani bayon etish bilan boshlanadi. Shuning davomida qahramonlardan biri ikkinchisiga hikoya qiladi, bir hikoya tugashi bilan, asosiy qissaning talabiga muvofiq, ikkinchi, uchinchi hikoyalar boshlanib, nihoyat asosiy qissa tugallangandagina hikoya aytish tamom bo‘ladi”. Albatta, bu fikrda bir tomonlamalik ham yo‘q emas. Olima, asosan, shu turdagi asarlarning kompozitsion tomonini ko‘zda tutib fikr yuritgan. Aslida, bu qissalar faqat qoliplovchi hikoya talabi bilangina “ramka”ga olinmaydi, balki ularni bir umumiy natija va maqsad bir yerga to‘playdi. Masalan, shunday xususiyatli ba’zi asarlarda sabr va chidam kabi masalalarni hal etishda sarosimaga tushmaslik, har tomonlama fikr yuritish kabi umumiy g‘oyalar ilgari suriladi. Chunonchi, “Baxtiyornoma”da shunday, hatto ularning ba’zilarida syujetda yagonalik prinsiplari ham bor. Bunday xususiyatli asarlar, olimlarning yozishicha, qadimgi hind, sanskrit adabiyotida maydonga kelgan. Bunday asarlarning muhim namunasi sifatida “Pancha tantra”- “Besh kitob”ni ko‘rsatish mumkin (variantida “Kalila va Dimna” deb ataydilar). “Vitala pancha vinatgi”(“Vitalining 95 afsonasi”), “Shukasptati” (“To‘tining 75 hikoyasi”) ham shunday xarakterdagi asarlardandir. “Ming bir kecha” ertaklar to‘plami ham qoliplash kompozitsion usulining eng yaxshi namunalaridan ekanligini yuqorida eslatib o‘tgan edik. Uning dunyoga mashhur bo‘lishida undagi ajoyib-g‘aroyib ertaklar bilan bir qatorda kompozitsion usuli ham sabab bo‘lgan. “Ming bir kecha”ning qoliplovchi hikoyasi “Shahriyor va Shohizamon” hikoyasidir. “Ming bir kecha”dagi qoliplovchi hikoyada adolatli shoh, vafo, sofflik, ahillik, to‘g‘rilik kabi qator g‘oyalar madh etilib, bularga teskari g‘oyalar Shohizamon xotinlari timsolida qoralanadi. Shahriyor obrazi orqali aql va donish kuchiga ishonch bildiriladi, sabr va qanoat, iroda va sabotning kuchi ko‘rsatiladi. Albatta, bu hikoyadagi obrazlar asosiy maqsadni amalga oshirish uchun vosita sifatida tanlanganligini unutmazlik kerak. Hatto asosiy hikoyadagi obrazlar ham shu kompozitsion usul asosida rivolanadi. Ularning xatti-harakati, voqealarga aralashishi, xarakterining shakllanishi va boshqa tomonlari ham kompozitsion markazga bog‘liq holda o‘zgaradi. “Ming bir kecha” kompozitsiyasi markazida johil, qonxo‘r podshoni tarbiyalash, yomonlikdan qaytarish masalasi turadi.

Shu sababli u faqat qoliplovchi hikoyada va xotimada harakat qiladi, xolos. Birinchi kechadan bir ming birinchi kechagacha asosiy “yuk” Shahriyorning gardaniga yuklanadi. U asosiy maqsadni amalga oshirish uchun har qanday kenglikda, har qanday holatda harakat qiladi va har xil hikoyani aytib beradi. Demak, uning faoliyat ko‘rsatishi uchun qissada keng maydon yaratib berilgan. Boshqa hikoyalar ham o‘z kompozitsion markaziga hamda o‘z qoliplanuvchi hikoyalari ega. Ammo ularning barchasi ham birgalikda bosh markazga xizmat qiladi. XIX asr shoiri Gulxaniyning “Zarbulmasal”i ham qoliplash kompozitsion usulida yaratilgan asarlardan biridir. Gulxaniy ham o‘zigacha yaratilgan folklor asarlarini to‘plash va ularni zamonaviylashtirish asosida “Zarbulmasal”ni yaratdi. “Zarbulmasal”ga shoir Boyo‘g‘li va Yapaloqqush mojarosini qoliplovchi hikoya qilib, qolganlarini unga qoliplantirish hodisasi va avvalo, zamona ruhidan, ijodkor pozitsiyasidan kelib chiqqan holda birlashtirdi. Aslida “Zarbulmasal”dagi qoliplovchi hikoya ham, qoliplanuvchi hikoyalar ham ancha ilgari yaratilgan. Ammo Gulxaniygacha bironta adib ham bu asarlarni ma’lum bir tizimga solgan emas. Gulxaniyning novatorligi uning bu hikoyalarni to‘plashida emas, balki ularni Boyo‘g‘li va Yapaloqqush hikoyasi atrofiga jamlab, ma’lum bir siyosiy-ijtimoiy g‘oyani tashuvchi sifatida kompozitsiyalashtirishidir.

Darsda va darsdan tashqari vaqtlarda mustaqil ish sifatida bunday asarlar bilan ishlash o‘quvchilarga kashf etish lazzatini tuydiradi, kitob olamiga sehr lab, qahramonlar hayotiga bog‘lab qo‘yadi. Bolalarni kitob bilan oshno qilish ularning ko‘ngilini o‘stirib, ruhiyatini tozalaydi. Badiiy asar sehrini tuydirish uchun, barcha imkoniyatlardan foydalanmoq pedagoglarimiz zimmasidagi ustuvor vazifalardandir. O‘quvchilar bilan qoliplash kompozitsion usulida yaratilgan asarlar ustida ishlash jarayonida ularda turli fikrlar, g‘oyalar tug‘ilishi tabiiy holdir. Bundan unumli foydalangan holda o‘qituvchi tomonidan qoliplovchi hikoya taqdim qilinib, o‘quvchilarga shu hikoya mazmun-maqsadiga hamohang qoliplanuvchi hikoyalar tuzish tashkillashtirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Buning uchun mavzu yuzasidan o‘quvchilarga qiziqarli ma’lumotlar berilsa yoki muammoli vaziyatlar tashkillashtirilsa, ularda ushbu masalalarga javob qaytarish xohish va ishtiyoq tug‘iladi. Masalan, bitiruvchi sinf o‘quvchilarida kasb tanlash masalalari bilan bog‘liq muammolar ko‘zga tashlanadi. O‘qituvchi ushbu masalaga bag‘ishlangan mavzu tanlab o‘quvchilar e’tuboriga havola etsa va barcha o‘quvchilarning fikr - mulohazalarini qoliplovchi – qoliplanuvchi kompozitsion usulidan foydalangan holda tashkillashtirsa kreativ fikrlashda faollik oshadi. Bunda qoliplovchi hikoya qilib tanlagan kasbi ota-onasi tomondan rad etilgan Akromjonning muammosi beriladi. O‘quvchilarga bu

muammoni yechish uchun mulohazalarini qoliplanuvchi hikoya tarzida yozib berishlari tashkillashtiriladi. Q.H. «Akromjonning orzusi»:

«Akromjonning orzusi» mavzusidagi qoliplovchi hikoya sxemasi

Qoliplovchi hikoya taqdim etilgach, o'quvchilardan Akromjonning ota-onasiga kasb tanlashda adashmaslik, halol mehnat – rizq-ro'z manbai kabi mavzularda maktub yozishlari tashkillashtiriladi, o'quvchilar zo'r qiziqish bilan

ishga kirishadilar. O'quvchilarning mustaqil va sog'lom fikrlashlari bu jarayonda muhim hisoblanadi.

Axir, har qanday jamiyatning taqdiri undagi sog'lom ma'naviyatli insonlarga bog'liq. Shu nuqtayi nazarga asoslanib yoshlarimizni chin insoniy ma'naviyatga yo'g'rilgan, barkamol qilib tarbiyalash yil sayin dolzarb mavzuga aylanib bormoqda.

Adabiyotlar:

1. Rasulova R. B. (2021). Matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda mumtoz adabiyot qatlamlariga murojaat. TIL VA ADABIYOT TA'LIMI, 7. B.12-14
2. Rasulova R.B. Umumta'lim maktab o'quvchilarining matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda reminissensiya hodisasining ahamiyati (7-9-sinflarda matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish metodikasi) MUG'ALLIM HAM UZLUKSIZ BILIMLENDIRIW. Ilmiy-metodikaliq jurnal № 6/1 2021. B. 8-12

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada integratsion yondashib mumtoz adabiyotimizning mashhur ijodiy namunalaridan qoliplash kompozitsion usuli bilan yaratilgan asarlar yordamida o'quvchilarning matn yaratish kompetensiyalarini shakllantirish haqida fikr bildirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье высказывается мнение о формировании у учеников текстотворческих компетенций с использованием произведений, созданных композиционным методом из известных творческих образов нашей классической литературы, с применением комплексного подхода.

SUMMARY

This article expresses an opinion on the formation of text-creative comments in students using works created by the compositional method from well-known creative images of our classical literature, using an integrated approach.